

УДК 327

Європейський регіональний комплекс безпеки в сучасній безпековій структурі світу

Я.П. ШВЕЧИКОВА

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна, E-mail: yar.shvechikova@mail.ru

Авторське резюме

Досліджуються особливості побудови і функціонування комплексу регіональної безпеки, що склався в Європі. Основою цього комплексу є Європейський Союз, чия безпекова природа стверджується у роботі. Особлива увага звертається на особливості внутрішньої самоорганізації даного простору безпеки, а також на фактори впливу середовища на динаміку процесів сек'юритизації. Поетапний розвиток регіону подається через призму конструктивістського огляду безпекових процесів, що дозволяє зробити акцент на різних аспектах безпеки, які є характерними для глобального світу сучасності і були характерними до того. Йдеться про економічну, інформаційну, соціальну, а також безпеку в її класичному військово-політичному розумінні. В центрі дослідження знаходиться регіональний комплекс безпеки як аналітична одиниця, що являє собою групу акторів міжнародних відносин, чії процеси сек'юритизації і десек'юритизації настільки пов'язані між собою, що не можуть бути на належному рівні проаналізовані та вивчені окремо один від одного. Аналітичний підхід до розгляду взаємовідносин європейського регіонального комплексу безпеки з третіми державами і з іншими комплексами безпеки дозволяє виявити зв'язки між безпековою стратегією і питаннями практичної політики.

Ключові слова: Європейський Союз; комплекс регіональної безпеки; НАТО; сек'юритизація; економічна безпека; інтеграція; центр і периферія.

© Я.П. Швечикова, 2014

European regional security complex in today's world security structure

YA.P. SHVECHKOVA

Institute of international relations of Kyiv national Taras Shevchenko university, Kyiv, Ukraine,
E-mail: yar.shvechikova@mail.ru

Abstract

The features of construction and operation of regional security complex that has emerged in Europe are investigated. The basis of this complex is the European Union, whose nature is claimed security at work. Particular attention is paid to the peculiarities of the inner self-security space, as well as environmental factors influence the dynamics of the securitization processes. Phased development of the region is fed through the prism of constructivist view of security processes, allowing one to focus on various aspects of security that are specific to the global world of today and were characterized before. It is the economic, informational, social, and security in its classic military-political sense. The focus of research is the regional security complex as an analytical unit that represents a group of actors of international relations whose securitization and desecuritization processes are so linked that they can not be properly analyzed and studied separately. Analytical approach to the relations of the European regional security complex with third countries and with other security complex allows you to identify the links between security strategy and the practical politics.

Keywords: European Union; regional security complex; NATO; securitization; economic security; integration; center and periphery.

Постановка проблеми. Проблема дослідження безпекової організації європейської системи міжнародних відносин полягає в обмеженості використання регіонального підходу у науковому і дослідницькому процесі. Дане дослідження спирається на системне бачення міжнародних процесів у сфері безпеки і покликане продемонструвати ефективність розгляду регіональних безпекових конструкцій, зокрема в Європі, в складі глобальної безпекової структури. Тенденція до поглиблення процесу регіоналізації та співіснування його з глобалістичними трендами повною мірою відображаються на комплексі регіональної безпеки в Європі і взаємодії цієї формації з третіми акторами. Також конструктивістський підхід дозволяє в межах даного дослідження розглядати систему безпеки в Європі з точки зору її відокремленості і унікальності як актора в безпековій системі, що діє поряд з акторами іншої природи, такими як глобальні держави. Велику роль відіграє поява нових підходів до розгляду безпекових процесів у світі, причиною чого став розпад біполярної системи міжнародних відносин. З початком нової ери в міжнародних відносинах стає зрозумілим, що регіональний рівень систем безпеки набуває більшої автономії і динаміка безпекових процесів у регіонах стає більш значущою.

Таким чином, тема даної роботи, побудованої на нетипових для вітчизняної наукової традиції підходах, є актуальною в контексті поповнення вітчизняного наукового доробку і виділення нових течій та бачень у вивченні проблематики світових безпекових процесів загалом і процесів побудови європейської структури безпеки зокрема.

Аналіз досліджень і публікацій. Дана тема є досить широко висвітленою в рамках вітчизняної наукової літератури, система безпеки в Європі в контексті досліджень європейської інтеграції України є досить актуальною. Проте, комплексного розгляду на основі факту унікальності європейського комплексу безпеки на

вітчизняному просторі досить не було. Тому в даному дослідженні розкриваються досить цікаві процеси, яким раніше приділялося недостатньо уваги. Серед вітчизняних дослідників проблемами європейської безпеки займаються Шинкаренко Т., Копійка В.В. [1]. Роботи цих дослідників стосуються різних аспектів європейської системи безпеки. Саме регіональний підхід близький до того, який застосовує автор, притаманний дослідженням Константинова В.Ю.

Також варто зазначити російських учених, що займаються проблематикою російської участі у формуванні безпекового порядку денного в Європі. Серед таких дослідників Мальгін А.В., Арбатова Н.К. [2]. Проте, на дане дослідження основний вплив справили роботи представників Копенгагенської школи міжнародних досліджень. Зокрема, йдеться про концепти секторального підходу, сек'юритизації та регіональних комплексів безпеки. Теорія регіональних комплексів безпеки, що лягла в основу дослідження, представлена у роботі Б. Бузана і О. Вівера «Regions and Powers: the Structure of International Security». У даній роботі серед основних суб'єктів світової системи безпеки визначаються регіональні безпекові комплекси, глобальні держави та герметизовані держави, а також зазначаються переваги регіоналістського підходу до вивчення світової системи безпеки. Особливістю вищезазначеної роботи, що найбільше вплинула на дане дослідження, є розгляд регіональних безпекових комплексів у глобальній перспективі. Також відповідний вплив на погляди автора справила робота Р. Бенгстона «The EU and European Security Order», в якій йдеться про зв'язок структури безпеки в регіоні з рівнем інтегрованості міжнародних акторів, а також про роль, що відіграють зовнішні суб'єкти, такі як РФ, на процеси формування комплексу регіональної безпеки в Європі.

Слід зазначити, що на погляди автора вплинули також роботи таких дослідників, як Д. де Вільт, Томпсон, Гросс.

Метою дослідження є визначення місця у світовій системі безпеки і особливостей функціонування європейського регіонального комплексу безпеки, а також дослідження впливу динаміки змін у європейському комплексі на взаємини цього безпекового суб'єкта з іншими акторами системи міжнародної безпеки.

Виклад основного матеріалу. На сучасному етапі формування системи міжнародних відносин безпекова система європейського регіону спирається на апарат Європейського Союзу. Сам ЄС як регіональне утворення будується в першу чергу на безпековому питанні, тому дискусія про природу цього регіонального об'єднання, тобто про те, чи можна розцінювати ЄС як безпекову організацію і взагалі розглядати як регіональний комплекс безпеки (РКБ) стає досить легко вирішуваною. Основним завданням, яке на час утворення мав виконати Європейський Союз (ще з часів існування Європейського об'єднання вугілля та сталі), було недопущення повторення в Європі фрагментації регіону і утворення системи балансу сил, що продемонструвала себе такою, яка неодмінно призводить до виникнення конфліктів. Таким чином, для уникнення подібного сценарію європейські держави мали створити угруповання, де безпековий порядок денний буде єдиним для всіх акторів. У свою чергу, питання безпеки починають включати в себе економічні, гуманітарні, соціальні, пізніше інформаційні, екологічні. Дана сек'юритизація покликана була розширити щільне безпекове поле до таких меж, які б охопили всі держави Західної Європи (а як показав досвід, у майбутньому б дозволили розширити його і на Центральноєвропейські держави) [4, с. 172].

Європейська система безпеки має вигляд концентричних кіл, тобто поділяється на центр і периферію. Таким чином, Центральноєвропейські держави, а також держави на півночі і півдні Європи формують кола, центром яких є Західноєвропейський обмежений пул держав. Для периферійних держав імпульси з центру і залежність від нього одночасно є і запорукою забезпечення власних безпекових інтересів різного порядку, а також і елементом доповнення порядку денного кожного з акторів тими безпековими питаннями, які б за умов неучасті в об'єднанні не були для даного актора актуальними. Подекуди така форма переміщення інтересів і загрози стає проблемою, адже безпековий порядок денний для держав, що під час «холодної війни» були частиною радянського табору і для держав, що до цього кола не належали, є досить різним і може включати як актуальні питання, що для «західної – нерадянської» Європи є давно пройденим етапом. До того ж, держави пострадянські до їхньої належності до цього блоку також були частинами утворень з традиційним устроєм і політичної, і економічної сфери, тобто імперій – Російської, Австро-угорської та Османської, таким чином вони були по-

збавлені досвіду ринкової культури і ліберальних цінностей, що лежать в основі європейської системи тепер і для західноєвропейських держав вже давно є невід'ємними принципами [9, с. 101]. Саме на початку 90-х років XX століття остаточно базовим принципом для європейців стає принцип поступу об'єднання до посилення інтеграції. В контексті безпекового виміру цей принцип також є важливим, адже він вкладався в основу механізму протидії основній загрози, що завжди нависала над європейською системою відносин, а саме – загрози фрагментації. Фрагментація в Європі неодмінно призводила до групування країн і створення системи балансу сил, а досвід демонстрував, що такий порядок у системі призводив до виникнення конфліктів, які не обмежувалися регіоном Європи. В свою чергу інтеграція в галузі безпеки (саме її класичного розуміння) і зовнішньої політики за європейською моделлю взаємодії є найвищою стадією інтеграції, а отже, завершує формування повноцінного комплексу безпеки.

Європейська інтеграція як інструмент безпеки для регіонального комплексу в свою чергу інколи розглядається як загроза безпеці кожної державі окремо. Зокрема, це стосується національної ідентичності, що у XVI-XVII століттях стала ядром формування держав-націй в Європі. Тут проявляється конфлікт безпекових концепцій, усвідомлений на національному рівні і на рівні регіональному. Ефективність функціонування європейського РКБ підтверджується саме тим фактом, що, попри внутрішньодержавні сумніви, актори все ж спроможні будувати регіональну структуру збалансованого типу [6, с. 403].

Ефективність використання інтеграції як методу гарантування безпеки для європейського РКБ демонструє включення Балканських держав до ЄС, а отже, і до комплексу. Балканські війни і розпад Югославії досі лишаються загрозою безпеці держав регіону в якості наслідкових залишкових ефектів (ситуація навколо Косово, наприклад). Вступ цих держав до ЄС включає їх до системи безпеки, де європейці, по-перше, виступають головними арбітрами і модераторами ситуації, і по-друге, отримують можливість стабілізувати ситуацію за допомогою переключення уваги Балканських держав на загрози іншого порядку і, керуючись власним досвідом, будувати безпекову сітку відносин тут починаючи з інших, менш конфліктних сфер [7, с. 138].

Наразі набір спільних загроз, які об'єднують європейські держави в єдиний РКБ не включає хіба що класичну, військову складову. Сек'юритизація деяких сфер досягає настільки значних масштабів, що спільні дії стають реальністю там, де до того виключна компетенція держав вважалася беззаперечною. Здатність реагувати на загрози саме в цих сферах і є індикатором того, чи відбувається європейський РКБ як повноцінний комплекс. Одним з викликів, актуальних вже декілька років поспіль є

економічна і фінансова криза. Економічна безпека є засадничим базисом функціонування європейської безпекової моделі, тож, втративши позиції тут, Європа разом з тим втрачить свій «потенціал привабливості» для нових членів і продемонструє неспроможність інтеграційних інституцій керувати головними процесами системи, а отже, і провал самого РКБ. У політичній сфері продовжує існувати проблема суверенітету держави і співвідношення цього суверенітету з повноваженнями наднаціональних органів. Сек'юритизація в цьому контексті ставить дане питання в безпекову площину, тобто його вирішення визначає напрямок руху і вектор розвитку РКБ в цілому. Хоча питання суверенітету існує з тих пір як у рамках об'єднання існує наднаціональна складова, воно не є вирішеним і час від часу в значній мірі позначається на функціонуванні РКБ. Найяскравішим прикладом цього є провал Євроконституції 2004 року [5]. Однією з характерних рис європейського РКБ є перманентні конфлікти внутрішньодержавного, як правило, етнічного характеру, які залишаються у сфері компетенції окремих держав. Йдеться про Північну Ірландію, басків в Іспанії, Корсику й більш спокійний Південний Тіроль. Такі конфлікти, у випадку їхнього переходу на регіональний рівень і задіяння інтеграційних механізмів у їхньому вирішенні активно, загрожують дестабілізацією РКБ, а позитивний ефект від втручання при цьому був би мінімальним. Тут прослідковується конструктивістський підхід європейців до класичних безпекових питань, а саме принцип того, що не будь-який конфлікт в середині держави-учасниці об'єднання є таким, що може відчутно негативно відобразитися на РКБ в цілому. Таким чином, в результаті РКБ отримує два позитивні результати, по-перше, безпекова проблема штучно не виноситься на порядок денний РКБ, а по-друге, держави отримують сферу реалізації власного суверенітету в повній мірі не відчуваючи при цьому обмеження з боку наддержавних органів.

Зі східним розширенням сек'юритизація в європейському РКБ набула поширення на нові сфери. Однією з них стала міграційна. Ніколи досі мігранти не становили такої загрози для держав-членів. Із 1990-х років сфера економічної безпеки, питання ідентичності, а також питання класичної безпеки були позначені даною проблемою. Таким чином, яскраво проявилось взаємопроникнення загроз і необхідність комплексного вирішення, що потребувало задіяння саме наднаціональних інтеграційних інституцій. Проблему імміграції і європейського РКБ пов'язують з глобалізацією. Сек'юритизація і цього процесу відбувається паралельно з вищезазначеними, він належить до категорії явищ двосторонніх за ефектами і сприйняттям. З одного боку, глобалізація як фактор уможливила такий інтенсивний розвиток інтеграційного об'єднання в Європі. Але з іншого боку, глоба-

лізація тепер, коли регіоналізація на даному просторі сягнула такого небаченого раніше унікального прогресу, вбачається причиною і каталізатором негативних зовнішніх впливів на РКБ. Така сама тенденція спостерігається і в дискурсі щодо імміграції – її вбачають і, власне, проблемою та причиною ряду інших дестабілізуючих процесів, і результатом того ж процесу глобалізації.

У контексті проблем пов'язаних з глобалізацією європейський РКБ стикається з тими ж процесами, що актуальні для всієї світової безпекової системи. Це – тероризм, міжнародна організована злочинність, наркотрафік та наркоторгівля. Інтерес становить те, що питання міграції стає ключовим у розгляді і цих проблем, адже в європейському дискурсі практично аксіомою є поняття про причетність саме мігрантів до всіх вищезазначених процесів. У цьому вбачається парадокс європейської відкритості і транспарентності [8].

У нейтралізації вищезазначених загроз Європа, звісно, спирається на НАТО, як на механізм забезпечення власної безпеки в класичному розумінні, а також механізм боротьби з новими загрозами. Така взаємодія є досить логічною, адже після падіння комуністичного блоку завдання НАТО переорієнтувалися і стали включати боротьбу саме з такими видами загроз. Теракти в європейських державах, на кшталт лондонського у 2005 році, демонструють неспроможність НАТО забезпечувати стан захищеності європейцям, тож не виключено, що європейський РКБ може отримати власні інструменти їхньої нейтралізації.

Проблеми захисту навколишнього середовища гостро стоять перед усім світовим співтовариством і з погіршенням ситуації в даній сфері поступово теж сек'юритизувалася. Для європейського РКБ ці питання є надважливою складовою спільних політик. Зважаючи на те, що сам європейський географічний простір є досить невеликим за розмірами, більшість проблем у даному контексті становлять загрозу для декількох держав, або ж для всіх учасників РКБ одночасно. Для прикладу можна навести випадки забруднення верховин європейських річок шведськими медичними фабриками у 1990-х і поширення небезпечних речовин вже далеко на південь Європи, що ставило держави в залежність одна від одної і змушувало знаходити спільні механізми нейтралізації ефектів даної загрози.

Саме загрози на кшталт проблем навколишнього середовища є каталізатором процесів утворення в європейському РКБ прогресивної наднаціональної складової, що не є характерною для жодного РКБ у світі. Це робить унікальним і центр РКБ, що формується не однією державою і не конгломератом найсильніших держав регіону. Цим центром виступають наднаціональні структури з представництвом всіх держав, що належать до РКБ. Така структура центру не до-

зволяє викривлюватися безпековій моделі і забезпечує об'єктивний склад загроз і як наслідок, об'єктивні механізми для нейтралізації цих загроз або ефектів від них [1, с. 42].

У боротьбі з вищезазначеними загрозами, а також з такими глобальними проблемами як, наприклад, розповсюдження небезпечних хвороб, європейці мають власний набір інструментів. Цей набір відрізняється від підходів до вирішення таких питань інших держав-лідерів і визначається скоріше власним досвідом. Підхід до вирішення конфліктів, наприклад, як внутрішньодержавного, так і регіонального характеру в Європі відрізняється від підходу американського. Тут свою роль відіграє дивелопменталістський підхід, що визначає основними причинами загроз вищезгаданого характеру недостатні ресурси і проблеми у сфері сталого розвитку. Таким чином та ліберальна модель і ті цінності, на яких будується саме європейське суспільство транслюються в якості загальнокорисних, таких, що можуть сформувати суспільство, добробуту і вищий ступінь забезпечення безпеки у всіх регіонах, незважаючи на особливості етнічного, географічного, релігійного та іншого характерів. Навіть проблеми тероризму, що після терактів 11 вересня 2001 року зайняли у безпековій стратегії деяких пріоритетні позиції, у Європі розглядалися в першу чергу, як наслідки економічної нестабільності і проблем сталого розвитку у державах, що розвиваються, а також катастрофічної ситуації в цих сферах у слаборозвинутих державах [2, с. 82].

Вищенаведений підхід продує також інші тенденції у європейських поглядах. Спираючись на власний досвід регіональної інтеграції, європейці мають інші, відмінні погляди на проєкцію глобальних загроз на власну безпеку. Якщо американці, наприклад, схильні бачити кожен конфлікт регіонального масштабу у глобальній перспективі, то європейці визначають у першу чергу ступінь можливого збитку для власного РКБ, що може бути завданий внаслідок даного конфлікту. Це робить пріоритетними для Європи одні позарегіональні проблеми і дозволяє уникати занадто глибокої участі в інших, навіть якщо це стосується дій у рамках НАТО, де всі держави мають однакові зобов'язання. Проблеми класичної безпеки у відносинах між державами в європейському РКБ вже значно поступаються позиціями проблемам нової генерації, що зазначалися вище. Звісно ж не можна в теорії виключати повністю ймовірність конфлікту між європейськими державами, але все ж у рамках тієї моделі безпеки, що наразі існує в Європі такий конфлікт, є мало можливим, якщо і не повністю виключеним. Фактично нейтралізувавши проблему задля якої європейська система безпеки була створена в якості Європейських співтовариств, а саме – нейтралізувавши загрозу відновлення мілітаризму і реваншизму в Німеччині і включення цієї держави до такої тісної сітки зв'язків з сусідами, щоб у подальшому та-

кої проблеми не виникало, європейська безпекова система, а зрештою і повноцінний європейський РКБ отримали нові поштовхи до розвитку і функціонування, включаючи до порядку денного проблеми нової генерації.

Європейський РКБ є за своєю структурою системою з центрально-периферичною будовою. Тяжіння і потенціал привабливості в такій системі має дуже високий рівень і це дозволяє управляти процесами трансляції тенденцій, що формуються в центрі на периферичні кола, а також на позарегіональних учасників, що прагнуть стати частиною і самого ЄС, і європейського РКБ в цілому. Тут варто відзначити роль НАТО у даних процесах, адже в контексті структури саме регіонального безпекового комплексу ця організація виконує роль механізму забезпечення захищеності від класичних загроз військового характеру. Те, що НАТО як організація є за колом учасників більш широкою, ніж ЄС і держави Союзу є її членами, і в контексті глобального аналізу ці держави можуть виступати на другому плані після США, не заважає при аналізі регіонального рівня Європи визначати Альянс механізмом, який ЄС використовує для задоволення власних безпекових потреб. Таким чином, європейський РКБ формує подвійне тяжіння держав, що прагнуть стати його частиною – як до себе, так і до НАТО, інтегруючи ці держави до вже більш глобальних структур взаємодії безпекового характеру [3].

Висновки. Європейський РКБ, наповнений досить різними за своєю суттю структурними одиницями і взаємодіями, є унікальною одиницею безпекової структури світу. Неможливо за класичними критеріями силового підходу визначити природу даного утворення. З одного боку, можна стверджувати, що РКБ діє на арені як глобальний гравець, на кшталт Сполучених Штатів. З іншого боку, європейський комплекс включає як учасників держави, що хоча не є глобальними, виступають значними акторами у системі міжнародних відносин загалом і в системі міжнародної безпеки зокрема і мають вплив там, де сам РКБ обмежений у такій можливості (наприклад, Франція і Велика Британія є постійними членами Ради Безпеки ООН і, незважаючи на полеміку щодо реформування РВ ООН і включення до кола постійних членів ЄС, саме ці держави залишаються класично визнаними силовими центрами світу). Неоднозначності позиції європейського РКБ в безпековій структурі світу надає і фактор ядерної зброї, якою володіють держави-учасники, але яка не входить до компетенції спільних інституцій.

З іншого боку, якщо розглядати безпеку в її більш широкому сучасному сенсі, тобто з усіма аспектами, європейський РКБ однозначно виступає в ролі великого актора на міжнародній арені. Проявами цього є потужність євро як міжнародної валюти і залежність світових ринків від процесів функціонування загальноєвропейської валютної системи. Питання охорони

навколишнього середовища, гуманітарні питання, проблеми сталого розвитку та інші загрози поза військовим виміром безпеки – все це ті сфери, де статус європейського РКБ не можна ігнорувати. Держави-учасники європейського РКБ належать до постмодернових держав. Саме це дозволяє європейському РКБ на міжнародному рівні виступати єдиним значним актором у сферах безпеки нового її розуміння. Незважаючи на те, що держави першого кола периферії ще не набули всіх ознак постмодернових акторів, той

факт, що вони передають до наднаціональних органів частину власного суверенітету, визначає напрям їхнього розвитку в даному контексті. Також факт належності держав регіону до такої категорії зумовлює те, що взаємодії по різних питаннях безпекового характеру між учасниками ведуться в різних форматах і фактично саме ця сітка зв'язків формує ту унікальну структуру європейського РКБ, яка дозволяє цьому утворенню виокремлюватися на тлі інших акторів міжнародної безпекової системи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Європейський Союз на сучасному етапі: структурні зміни та стратегія розвитку / В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко, М.А. Миронова. – К.: Знання, 2010. – 94 с.
2. Европейский Союз и региональные конфликты / Отв. ред. Н.К. Арбатова, А.М. Кокеев. – М.: ИМЭМО РАН, 2011. – 143 с.
3. НАТО и Европейский союз: сотрудничество и безопасность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.nato.int/docu/review/2007/issue2/russian/art6.html
4. Geeraerts G. Perspectives for a European Security Strategy Towards Asia: Views from Asia, Europe and the US. Asp / Gustaaf Geeraerts, Eva Gross. – Упа: Vubpress, 2011. – 241 p.
5. Grevi G. ESDP: The first 10 years (1999-2009) [Електронний ресурс] / Giovanni Grevi, Damien Helly, Daniel Keohane. – Режим доступу: www.iss.europa.eu/uploads/media/ESDP_10-web.pdf
6. Koops J.A. The European Union as an Integrative Power: Assessing the EU's 'effective Multilateralism' with NATO and the United Nations. Asp / Joachim Alexander Koops. – Упа: Vubpress, 2011. – 493 p.
7. Marsh S. The European Union in the Security of Europe: From Cold War to Terror War / Steve Marsh, Wyn Rees. – Routledge, 2012. – 256 p.
8. Missiroli A. EUISS Yearbook of European Security 2014 [Електронний ресурс] / Antonio Missiroli, Florence Gaub, Olivier de France, Daniel Fiott. – Режим доступу: www.iss.europa.eu/uploads/media/YES2014.pdf
9. Thompson E.P. Beyond the Cold War: A New Approach to the Arms Race and Nuclear Annihilation / E.P. Thompson. – Pantheon Books, 1982. – 198 p.

Стаття надійшла до редакції 06.08.2014

REFERENCES:

1. Копійка, В.В., Шинкаренко, Т.І., Миронова, М.А. Yevropeiskii Soyuz na suchasnomu etapi: strukturni zmini ta strategiya rozvitku: naukove vidannia (The European Union at Present: Structural Change and Development Strategy: Scientific Publication) Kyiv, 2010. 94 p.
2. Ed. Arbatova, N.K., Koikeev, A.M. Evropeiskii Soyuz i regionalnie konflikti (The European Union and Regional Conflicts) Moscow, 2011. 143 p.
3. NATO i Evropeiskii Soyuz: sotrudnichestvo i bezopasnost (NATO and the European Union: Cooperation and security.) Regime to access: www.nato.int/docu/review/2007/issue2/russian/art6.html
4. Geeraerts Gustaaf, Gross Eva. Perspectives for a European Security Strategy Towards Asia: Views from Asia, Europe and the US. Asp / Vubpress / Upa, 2011. – 241 p.
5. Grevi Giovanni, Helly Damien, Keohane Daniel. ESDP: The first 10 years (1999-2009). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iss.europa.eu/uploads/media/ESDP_10-web.pdf
6. Koops Joachim Alexander. The European Union as an Integrative Power: Assessing the EU's 'effective Multilateralism' with NATO and the United Nations. Asp / Vubpress / Upa, 2011. – 493 p.
7. Marsh Steve, Rees Wyn. The European Union in the Security of Europe: From Cold War to Terror War. Routledge, 2012. – 256 p.
8. Missiroli Antonio, Gaub Florence, de France Olivier, Fiott Daniel. EUISS Yearbook of European Security 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.iss.europa.eu/uploads/media/YES2014.pdf
9. Thompson E. P. Beyond the Cold War: A New Approach to the Arms Race and Nuclear Annihilation. Pantheon Books, 1982 – 198 p.

Швечикова Ярослава Павлівна – магістр

Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Адреса: 04119, м.Київ, вул. Мельникова, 36/1
E-mail: yar.shvechikova@mail.r

Shvechykova Yaroslava Pavlivna – master

Institute of international relations of Kyiv national Taras Shevchenko university
Address: 36/1, Melnykova Str., Kyiv, 04119
E-mail: yar.shvechikova@mail.r